

O'ZBEK VA RUS TILLARIDAGI NEOLOGIZMLAR MORFOLOGIK MODELLARINING UMUMIY VA FARQLI JIHATLARI

Vapayeva Anaxon Nasurillayevna

Urganch davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va rus tillaridagi neologizmlarning morfologik modellari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Har ikki tilda yangi so'z yasash mexanizmlarining umumiy va farqli tomonlari, shuningdek, morfologik tizimlarning neologizm shakllanishiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: neologizm, morfologik model, so'z yasalishi, o'zbek tili, rus tili, qiyosiy tahlil.

O'zbek va rus tillarida yangi so'z yaratish jarayoni tipologik jihatdan o'xshash bo'lib ko'rinsa-da, har ikki tilda amal qiladigan morfologik mexanizmlar o'zining ichki tizimi, kategoriyalarni tashkil etish tamoyillari, yasama morfemalarning funksional yuklamalari bilan farq qiladi. Ushbu bo'limda aynan ikki tilda mavjud bo'lgan morfologik modellar tipologiyasi, ularning o'xshash va qarama-qarshi xususiyatlari ilmiy asosda yoritiladi.

O'xshash morfologik modellar. Har ikki tilda quyidagi umumiy mexanizmlar mavjud:

1) Suffiksial yasashning ustuvorligi

O'zbek va rus tillarida neologizm yasashning eng faol va eng unumli yo'li – affiksatsiya, xususan, suffiksatsiyadir. Masalan:

O'zbek tilida: onlaynchi, sun'iylik, raqamlash, servislashish

Rus tilida: диджитализация, онлайнность, модераторство, фрилансерство

Har ikki tilda suffikslar:

1. So'zning grammatik kategoriyasini o'zgartiradi
2. Semantik taraqqiyotga turtki beradi
3. Yangi tushunchalarni nomlashda faol ishtirok etadi

Bu o'xshashlik turkiy va slavyan tillarida morfologiyaning universal xususiyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

2) Kompozitsiyaning keng qo'llanishi. Ikki tilda ham kompozitsiya — ya'ni murakkab so'z yasash juda keng tarqalgan.

O'zbek tilida: kiberxavfsizlik, aqllitefon, blokcheyntexnologiya, sun'iy intellekt

Rus tilida: кибербезопасность, умный дом, робот-пылесос, искусственный интеллект

Ko'rinib turibdiki, texnologik sohalaridagi terminlarda kompozitsiya ayniqsa faol. Har ikki tilda inglizcha asoslar bilan kompozitsiya qilish jarayoni sezilarli kuchaygan.

3) Abbreviatsiya ikki tilda ham intensiv. Neologizmlarning katta qismi qisqartmalar shaklida yaratiladi. Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, texnologik yangiliklar, xalqaro terminologiya oqimi buni kuchaytirgan.

O'zbek tilida: OTM, AQSH, YEI, XTV, ID-karta

Rus tilida: РФ, ГМО, СМИ, ВУЗ, ЦОД

Farqli jihatlar: 1) Prefiksial yasashning rus tilida ustuvorligi

O'zbek tilida prefikslar mavjud emas, shuning uchun so'z yasashda old qo'shimchalar ishtirok etmaydi. Biroq rus tilida prefiksatsiya juda kuchli modeldir: пере-, до-, супер-, ультра-, пост-, анти-, интер- va boshqalar.

Neologizmlar: переосмысление, доподписка, суперкомпьютер, ультрасовременный, постправда, антивирус

O'zbek tilida buning o'rnini ko'pincha analitik qurilmalar egallaydi: post-insan, anti-reklama, super-kompyuter kabi ko'rinishlar to'g'ridan-to'g'ri kalkalanadi yoki tarjima qilinadi.

Bu farq tipologik jihatdan agglutinatив va flektiv til tizimlarining asosiy tafovutlaridan biridir.

2) O'zbek tilida agglutinatsiya markaziy rol o'ynaydi. O'zbek tilida yasama morfemalar qatorma-qator ulanib, turg'un modellarga asoslanadi:

a) Fe'llardan:

raqam → raqamla- → raqamlash- → raqamlashuv

kod → kodla- → kodlashuvi

b) sifatdan nom yasash:

sun'iy → sun'iylik

ijtimoiy → ijtimoiylashtirish

Rus tilida esa morfologik jarayon ancha murakkab bo'lib, flektiv xususiyat tufayli yasama birliklarda morfemalarning chegarasi unchalik ravshan emas.

3) Rus tilida -изация modeli superproduktiv. Rus tilida -изация suffiksi zamonaviy neologizmlarning eng faol manbalaridan biridir: диджитализация, информатизация, модернизация, глобализация

O'zbek tilida unga mos model -lashtir-, -lashtirish bo'lsa-da, funksional ekvivalent bo'lishiga qaramay, rus tilidagidek yuqori darajadagi "yagona yasaliş klasteri"ni hosil qilmaydi. Masalan: raqamlashtirish, modernizatsiya → modernizatsiya (o'zlashtirilgan shakl), globallashuv / globallashish.

Shu bois rus tilidagi -изация modeli semantik kenglik, universallik va ko'p sohalilik bo'yicha o'zbek tilidagi muqobillaridan ko'ra ancha faol.

4) O'zbek tilida so'z turkumlari o'zgartirishning aniq va turg'un modellar mavjud. Turkiy agglutinatsiya tufayli o'zbek tilida neologizm yasashning qat'iy modellari mavjud:

ot → sifat: raqam → raqamli

ot → fe'l: tarmoq → tarmoqlash

sifat → ot: sun'iy → sun'iylik

Rus tilida konversiya ham, fleksiya ham murakkab, aralash shakllarda amalga oshadi:

цифра → цифровой

социальный → социальность

модерн → модернизировать

Aytish mumkinki, O'zbek va rus tillarida affiksial yasash neologizmlar uchun eng asosiy manba hisoblanadi. Ammo prefiksatsiya faqat rus tiliga xos bo'lib, eng muhim farqlardan biridir. O'zbek tilida agglutinativ tizim, rus tilida flektiv tizim yangi so'z yaratishda ikki xil semantik-morfologik mexanizmni yuzaga keltiradi. Rus tilidagi -изация, -ность, -щик modellarining funksional salmog'i o'zbek tilidagi mos yaratuvchi qo'shimchalarga nisbatan yuqori. O'zbek tilida neologizmlar ko'proq turg'un modellarga (-chi, -lik, -lash-, -sifatida) tayanadi, rus tilida esa kompleks affiks kombinatsiyalari keng qo'llanadi. Har ikki til kompozitsiyani faol qo'llasa-da, rus tili kompozitsiyadan tashqari murakkab qisqartmalar va prefiksial-birikuvi bilan neologiya jarayonini boyitadi. O'zbek va rus tillaridagi neologizmlarning morfologik modellarini qiyosiy-chog'ishtirma tadqiq etish ushbu ikki tilning so'z yasash tizimi ham umumiy til taraqqiyoti qonuniyatlari, ham tipologik farqlari nuqtayi nazaridan alohida ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2010. – 312 b.
2. Asqarov A. O'zbek tili morfologiyasi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2016. – 284 b.
3. Qodirov A. O'zbek tilida yangi so'zlar va so'z yasash jarayoni. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 256 b.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Ubaydullayeva M. Hozirgi o'zbek tili. Leksikologiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2012. – 240 b.
5. Nazarov M., To'ychiboyev B. O'zbek tilida so'z yasashining nazariy asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2017. – 292 b.
6. Abdullayev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2010. – 312 b.
7. Asqarov A. O'zbek tili morfologiyasi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2016. – 284 b.
8. Qodirov A. O'zbek tilida yangi so'zlar va so'z yasash jarayoni. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 256 b.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Ubaydullayeva M. Hozirgi o'zbek tili. Leksikologiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2012. – 240 b.
10. Nazarov M., To'ychiboyev B. O'zbek tilida so'z yasashining nazariy asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2017. – 292 b.

